Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

علمی ـ پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۶ «ویژهٔ پژوهش‌های حدیثی»، پاییز ۱۴۰۱، ص۳۲ – ۴۸

شخصیت علمی جابر بن عبدالله انصاری

حجةالاسلام محمد فرمیهنی فراهانی[۱]

چکیده

جابربن عبدالله انصاری از صحابیان جلیل القدر رسول خدا ﷺ، به دلیل داشتن محبت اهل بیت علیهم‌السلام جایگاه خاصی نزد آنان داشت. وی در دوره‌ای که برخی از اصحاب و جاعلان به خود اجازه می‌دادند بر رسول خدا ﷺ دروغ ببندند، از این کار امتناع کرده و به مخالفت با آنها نیز می‌پرداخته است. لذا مورد اعتماد اهل بیت علیهم‌السلام بوده و از وی حدیث نقل می‌کردند. وی در عرصه‌های مختلف فقهی، روایی، تاریخی و تفسیری و حتی نقل روایات اعتقادی مورد اعتماد و رجوع راویان و محدثان بوده است که نشان از جایگاه علمی وی نزد مسلمین دارد. صحیفه جابر از نوشته‌های او است که مورد استفاده بسیار راویان بعد از ایشان قرار گرفته است.

کلیدواژه: جابربن عبدالله انصاری؛ شخصیت علمی جابر؛ فقه؛ حدیث؛ تفسیر؛ تاریخ.

---

۱. دانشجوی دوره دکتری تاریخ و تمدن و فرهنگ اسلامی.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

سال نوزدهم، شمارۀ ۷۶، پاییز ۱۴۰۱

مقدمه

جابربن عبدالله انصاری (۱۶ قبل از هجرت ـ ۷۹ق) از اصحاب عالِم رسول خدا ﷺ است که در علوم مختلف اسلامی عصر خویش دارای تبحر و نقش آفرینی بوده است. لذا بررسی شخصیت علمی ایشان و آثاری که از وی باقی مانده، حائز اهمیت و جایگاه خاص است.

در معرفی جایگاه علمی ایشان و گردآوری اخبار نقل شده از وی، کتب مختلفی تالیف شده است، به عنوان نمونه می‌توان به قسمتی از کتاب مسند احمد بن حنبل (م ۲۴۱ ق)، به عنوان مسند جابربن عبدالله انصاری (مسند احمد بن حنبل، ج ۳، ص ۲۹۲-۴۰۰) اشاره کرد. نسخه خطی مسند جابربن عبدالله، به روایت ابوعبدالرحمان عبدالله بن احمد بن محمد بن حنبل (م ۲۹۰ ق)، در خزانة الرباط (در مغرب) موجود است (الاعلام، ج ۲، ص ۱۰۴). ابن کثیر دمشقی (م ۷۷۴ ق) نیز دو جلد از کتاب جامع المسانید را به وی اختصاص داده است (رک: جامع المسانید، ج ۲۳ و ۲۴). کتاب جابربن عبدالله انصاری و فقهه، تالیف دکتر موسی بن علی بن محمد الامیر گزارش کاملی از نظرات فقهی جابر است (بیروت، ۱۴۲۱ق)؛ کتاب جابربن عبدالله الانصاری حیاته و مسنده، تالیف حسین واثقی نیز روایات منابع امامی ایشان در ابواب مختلف را گرد آورده است (قم، ۱۳۸۹ ش)؛ کتاب جابربن عبدالله صحابی امام و حافظ فقیه، تالیف وهبی سلیمان غاوجی (م ۱۴۳۴ق) به معرفی شخصیت جابر و جنبه‌های علمی وی به‌خصوص جایگاه او در حدیث و فقه پرداخته است (دمشق، ۱۹۸۸ م). اینها برخی از پژوهش‌های جدید در مورد این صحابی هستند.

محمدرضا هدایت پناه نیز با نگارش دو مقاله به جایگاه جابر در نقل اخبار سیره رسول خدا ﷺ پرداخته است (رک: سیره‌نگاری جابربن عبدالله انصاری؛ شفاهی یا مکتوب؟ مجله تاریخ اسلام، دوره ۲۱، تابستان ۹۹؛ شیعه پیشگام در سیره نگاری، جایگاه جابربن عبداله انصاری در سیره نگاری، مطالعات تاریخ اسلام، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱۹).

رسول خدا ﷺ به وی پیشنهاد هدیه یازده بزماده یا آموختن دعا را می‌دهد و جابر با اینکه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

احتیاج مبرم به بزها داشته، آموختن دعا را می‌پذیرد. این قضیه نشان از علاقه وی به علم آموزی و معارف دین دارد (تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۱، ص ۲۳۱). وی برای آموختن حدیثی از عبدالله بن انیس (م ۵۴ ق) در مورد قصاص که از رسول خدا ﷺ می‌دانست، شتری خرید و به مصر سفر کرد و یک ماه در راه بود (مسند احمد حنبل، ج ۳، ص ۴۹۵؛ المستدرک، ج ۲، ص ۴۳۷؛ الرحله، ص ۳). این داستان به یک مثل نیز تبدیل شده بود، چنانکه وقتی عمر بن ابی سلمه (م ۸۳ ق) به اوزاعی (م ۱۵۷ ق) اعتراض کرد که چرا به وی در مدت چهار روز فقط سی حدیث آموخته است، با جواب اوزاعی مواجه شد که خیلی زیاد است، چنانکه جابر برای آموختن یک حدیث به مصر سفر کرد (جامع المسانید، ج ۲۴، مقدمه، ص ۲۵). او با مشاهده لوح سبز نزد حضرت فاطمه علیها السلام، از حضرت درخواست می‌کند که متن حدیث را بنویسد (الکافی، ج ۱، ص ۵۲۷-۵۲۸؛ کمال الدین، ص ۳۰۸-۳۱۱؛ عیون اخبارالرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۴۱-۴۵؛ الغیبة، ص ۶۲-۶۶). شوق جابر در آموختن علم موجب گردید در پایان عمر چندی مجاور خانه خدا شود تا احادیثی بشنود (سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۹۱). همچنین برای وی کتاب و صحیفه نام برده‌اند (جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۹۶؛ ادامه مقاله).

شخصیت فقهی

جابر در حوزه احکام فقهی صاحب نظر بوده و فتوا می‌داده (رک: اعلام الموقعین عن رب العالمین، ج ۱، ص ۱۲؛ ابن قیّم او را در زمره صحابیانی آورده که تعداد متوسطی فتوا از آنها نقل شده است). از این رو، ذهبی (م ۷۴۸ ق) او را مجتهد، فقیه و مفتی مدینه خوانده است (سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۸۹). به خصوص پس از درگذشت عبدالله بن عمر (م ۷۳ ق) مرجعی بی‌رقیب در فقه مدینه بود (سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۹۰).

ذهبی (م ۷۴۸ ق) می‌نویسد: «جابر بن عبدالله بن عمرو بن حرام، در عصر خود، پیشوا و فقیه و فتوا دهنده مدینه بود، او قبل از هجرت در عقبه منی همراه با هفتاد نفر با رسول خدا ﷺ بیعت کرد و از آن جناب دانش‌های ارزشمندی آموخت، او کتابی کوچک در حج دارد که در صحیح مسلم آمده است.» (تذکرة الحفاظ، ج ۱، ص ۴۳)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

جابر از کسانی است که در کنار صحابی مانند ابن عباس (م ۶۸ق)، عبدالله بن عمر (م ۷۳ق) و ابوسعید خدری (م ۷۴ق) جهت پرسیدن مسائل شرعی به وی رجوع می‌شده است (الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۳۷۲). البته وی مستقلاً در احکام فقهی فتوی نمی‌داده است و به نقل روایات رسول خدا ﷺ در ابواب مختلف مبادرت داشتند (ادامه مقاله). برخی از محققان با استناد به اخباری (مسند احمد بن حنبل، ج ۵، ص ۲۶۷)، معتقدند اصحاب، کلمات یکدیگر را به عنوان سخنان رسول خدا ﷺ نقل می‌کرده‌اند (رک: احادیث ام المومنین عائشه، ج ۲، ص ۳۶)؛ نقل روایت به وسیله امامان شیعه علیهم‌السلام از وی نشان از وثاقت و راستگویی او در نقل دارد (ادامه مقاله).

روایات فقهی نقل شده از جابر در کتب اربعه و دیگر مجامیع حدیثی شیعه به مقدار کمی نقل شده است، اما یک اسناد ارائه شده در «مشیخهٔ» من لایحضره الفقیه، نشان می‌دهد که نسخه‌ای دربردارنده مجموعه‌ای از روایات فقهی جابر در سده‌های نخستین هجری در میان امامیه دست به دست می‌شده است. در سند این نسخه نام کسانی چون جابر جعفی (م ۱۳۲ق) و مفضل بن عمر (م بعد از ۱۸۳ق) به عنوان راوی دیده می‌شود (من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۴۵). ولی در آثار فقهی و حدیثی امامی به برخی از فتاوای جابر اشاره شده است، مانند فتوای وی در مورد احکام شفعه (عوالی اللئالی، ج ۳، ص ۵۲۶)، صلاة (دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸؛ فقه الرضا علیه‌السلام، ص ۱۲۴)، شهادت (الامالی شیخ صدوق، ص ۴۴۵)، حلیت متعه (النوادر، ص ۸۸؛ المسائل الصاغانیه، ص ۳۶؛ الانتصار، ص ۲۶۸)، رد تعصیب در ارث (المسائل الصاغانیه، ص ۴۱۴؛ الانتصار، ص ۵۵۳)، صلاة (رساله عدم المضایقة، ص ۲)، حلیت متعه (ادامه مقاله) و حج (الکافی، ج ۴، ص ۳۳۶؛ تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۹۲).

علاوه بر اینکه بخش مهمی از احادیث منقول از جابر در متون حدیثی اهل سنت، دارای ارزش فقهی است، فتاوای جابر نیز به عنوان فقیه و مفتی مدینه مورد توجه گذشتگان قرار داشته و نقل گردیده است. وی را از صحابیانی شمرده‌اند که از وی فقه اخذ می‌شده است (طبقات الفقهاء، ص ۳۳). در خبری که از عبدالوارث بن سعید (م ۱۸۰ق) نقل شده،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

ابوحنیفه (م ۱۵۰ق) در اختلاف فقهای عراق در باب فقهی بیع و شرط به قول جابر استناد کرده است (الامالی و المجالس شیخ طوسی، ص ۳۹۰).

بسیاری از فتاوای جابر در منابع مختلف اهل سنت نیز ذکر شده است، مانند مذهب مالکی (برای نمونه رک: الموطأ، ج ۱، ص ۳۵ و ۷۷؛ المدونة الکبری، ج ۱، ص ۶۸ و ۷۹) و شافعی (الأمّ، ج ۵، ص ۲۴۰ و ۲۵۴)؛ برخی از کتب فقه تطبیقی مانند، اختلاف العلماء مروزی (مروزی، ص ۸۲ و ۸۷)، اختلاف العلماء طحاوی (طحاوی، ج ۱، ص ۲۱۷ و ۲۵۱)، الاوسط (ابن منذر، ج ۱، ص ۱۷۱ و ۲۲۷) و الخلاف (شیخ طوسی، ج ۱، ص ۱۲۱ و ج ۲، ص ۲۴۷)؛ کتب غیرفقهی مانند، السیرة النبویة (ابن هشام، ج ۳، ص ۲۱۵) والمصاحف (ابن ابی داوود، ص ۱۶۵ و ص ۱۷۴) نقل شده است.

جابر در عصر خلفاء به فتاوای مخالف آنان با نصّ رسیده از رسول خدا ﷺ اعتراض کرده است؛ وی در مسائلی مانند لغو ذکر «حیّ علی خیر العمل» در اذان (الاذان، ص ۳۰)، منع از بیع امّ ولد (الانتصار، ص ۳۸۶) و منع از نکاح متعه (صحیح مسلم، ج ۲، ص ۱۰۲۳) به اعتراض پرداخته است. برخی از اخبار جابر از رسول خدا ﷺ و امیرالمومنین علیه‌السلام که در مخالفت خلیفه دوم در باب متعه است و در آنها به نحوه متعه کردن صحابه در عصر رسول خدا ﷺ و نهی از مخالفت آن نقل شده است، در کتابهای متعدد آمده است؛ مانند: (الایضاح، ص ۴۳۵ و ۴۴۱ و ۴۴۶)، النوادر، ص ۸۸، خلاصه الایجاز فی المتعه، ص ۲۶ و ص ۳۰، المسائل الصاغانیه، ص ۳۶، الانتصار، ص ۲۶۸، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۳۳. وی خبری از امیرالمومنین علیه‌السلام نقل می‌کند که اگر عمر متعه را حرام نکرده بود، کسی مرتکب زنا نمی‌شد مگر شقی؛ آنگاه براساس آن به این حکم عمر اعتراض می‌کرد (تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۳۳). بنا بر نقل منابع عامه، جابر فتاوای برخی از صحابه مانند ابوبکر (الموطأ، ج ۱، ص ۲۷؛ الاوسط، ج ۱، ص ۲۲۱) و عمر (الأمّ، ج ۱، ص ۱۶ و ج ۷، ص ۲۵۲) را نیز نقل کرده است.

نقل روایات

جابر از صحابه‌ای است که احادیث فراوانی از رسول خدا ﷺ نقل کرده است؛ از این

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

رو، او را «حافظ سنّت نبوی و مُکْثِر در حدیث» خوانده‌اند (الطبقات الکبری، ج ۲، قسم ۲، ص ۱۲۷؛ الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، ج ۱، ص۲۲۰). او در زمینه حدیث، فردی خِبره و دقیق بود و در نقل اخبار و روایات، از رقابت‌ها و تعصبات قبیله‌ای پرهیز می‌کرد (رک: اسدالغابة فی معرفة الصحابة، ج ۱، ص ۳۷۸). احادیث مسند جابر که از طریق منابع روایی اهل سنّت نقل شده است، به ۵۴۰ حدیث می‌رسد که بخاری (م ۲۵۶ق) و مسلم (م ۲۶۱ق) در نقل ۵۸ حدیث آن اتفاق دارند (سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۹۴). همان گونه که گذشت، احمد بن حنبل (م ۲۴۱ق) و ابن کثیر (م ۷۷۴ق) روایات جابر را جمع آوری کرده‌اند.

نقل روایات امامیه

همچنین باید به شماری از احادیث اشاره کرد که در منابع شیعی، به نقل جابر از امامان شیعه نقش بسته است (التمحیص، ص ۴۲ و ۶۶؛ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۶). در آثار شیعه، به خصوص احادیث جابر در فضایل امیرالمومنین و اهل بیت علیهم‌السلام مورد توجه قرار داشته است.

برای نمونه نام جابر در سلسله راویان برخی از احادیث مشهور شیعی آمده است، از جمله در نقل حدیث غدیر (الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب، ج ۱، ص ۵۷-۶۰)، حدیث ثقلین (بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم‌السلام، ص ۴۱۴)، حدیث مدینة العلم (الامالی و المجالس شیخ طوسی، ص ۴۸۳؛ مناقب آل ابی طالب علیهم‌السلام، ج ۲، ص ۳۴)، حدیث منزلت (معانی الاخبار، ص۷۴؛ الامالی و المجالس شیخ طوسی، ص ۵۹۸؛ کشف الغمة، ج ۱، ص ۱۵۱-۱۵۲، المناقب، ص ۶۰)، حدیث ردّ الشمس (الارشاد، ج ۱، ص ۳۴۵-۳۴۶) و حدیث سدّ الابواب (مناقب آل ابی طالب علیهم‌السلام، ج ۲، ص۱۸۹-۱۹۰).

وی در روایتی از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، خیر البریه را امیرالمومنین علیه‌السلام معرفی می‌نماید (الامالی و المجالس، ص ۲۵۱-۲۵۲؛ مناقب آل ابی طالب علیهم‌السلام، ج ۳، ص ۶۹؛ انساب الاشراف، ج ۲، ص ۱۱۳). همچنین از ایشان روایتی را نقل می‌کرد که به انصار توصیه می‌کردند با محبت امیرالمومنین علیه‌السلام، حلال زادگیِ فرزندانشان را بیازمایند (الارشاد، ج ۱، ص ۴۵).

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

امـام باقـر علیه‌السلام، راوی حدیث جابـربوده که در آن، رسـول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله امامان پـس از خود را نـام برده اسـت (کمال الدیـن، ج ۱، ص ۲۵۸-۲۵۹؛ مناقب آل ابی طالـب علیهم‌السلام، ج ۱، ص ۲۸۲). و نیـز ویژگی‌هـای حضرت مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف را شناسـانده اسـت (کمال الدیـن، ج ۱، ص ۲۵۳، ۲۸۶، ۲۸۸). حدیـث لـوح از جمله احادیث مشـهوری اسـت کـه جابرآن را روایـت کرده و نام‌های ائمه اثناعشـر جانشـینان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در آن آمده اسـت (الکافی، ج ۱، ص ۵۲۷-۵۲۸؛ کمال الدیـن، ج ۱، ص ۳۰۸-۳۱۳).

شـخصیت جابر در منابع رجالی امامیه محترم و مورد تأییـد شـمرده شـده اسـت. در برخی منابع رجالی آمده است که جابر، به دلیل شهرت روایاتی که در مدح او رسیده، نیازی به توثیق ندارد (منتهی المقال فی احوال الرجال، ج ۲، ص ۲۱۲؛ معجم رجال الحدیث، ج ۴، ص ۱۲، ۱۵). امـام صـادق و امـام کاظـم بـه نقـل از امـام باقـر علیهم‌السلام، چنـد حدیـث نبـوی را از جابـر نقـل کرده‌انـد (بـرای نمونـه رک: الاشـعثیات (الجعفریـات)، ص ۲۲، ۴۴، ۴۷؛ الکافـی، ج ۱، ص ۵۳۲، ج ۲، ص ۳۷۳، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۴، ج ۵، ص ۵۲۸-۵۲۹، ج ۸، ص ۱۴۴، ۱۶۸، ۱۶۹؛ عیون اخبارالرضا علیه‌السلام، ج ۱، ص ۴۷، ج ۲، ص ۷۴). وی از اصحاب ائمه، از امیرالمومنین تـا امـام باقـر علیهم‌السلام، دانسـته شـده اسـت (کتـاب الرجـال، ص ۳، ۷-۹؛ رجـال الطوسـی، ص ۵۹، ۹۳، ۹۹، ۱۱۱، ۱۲۹).

نقل حدیث از صحابه

جابر افزون بر روایت‌هایی که به طور مستقیم از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل کرده، از طریق صحابه و گاهی تابعین نیز از ایشان روایت کرده است. امیرالمؤمنین علیه‌السلام، طلحة بن عبیدالله (م ۳۶ق)، عمار یاسر (م ۳۷ق)، معاذ بن جبل (م ۱۸ق)، و ابوسعید خدری (م ۷۴ق) (رک: تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۱، ص ۲۰۸-۲۰۹؛ تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، ج ۴، ص ۴۴۴)، نیز: ابوعبیده جراح (م ۱۸ق)، خالد بن ولید (م ۲۱ق)، ابی بردة بن نیار انصاری (م ۴۱ق)، ابوقتادة (م ۵۴ق) و حتی ابوهریره (م ۵۸ق)، ابوبکر (۱۳ق) و عمر (م ۲۳ق) (تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۴۴) از جمله صحابه‌ای هستند که جابر از آنها روایت کرده است.

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۶، پاییز ۱۴۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

وی از صحابیاتی مانند، ام شریک از همسران رسول خدا ﷺ،[۱] ام مالک و ام کلثوم دختر ابوبکر، نیز روایت نقل کرده است (تبیان، ج ۸، ص ۳۵۲).

شاگردان جابر

وی در مسجد رسول خدا ﷺ جلسه تدریس داشته (تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۱، ص ۲۳۳؛ تهذیب التهذیب، ج ۲، ص ۴۲-۴۳) و شماری از تابعین مانند، سعید بن مُسیب (م ۹۴ق)، حسن بن محمد بن حنفیه (م ۹۵ یا ۹۹ق)، عطاء بن أبی رباح (م ۱۱۵ق)، مجاهد بن جَبر (م ۱۰۴ق)، عمرو بن دینار مکی (م ۱۲۶ق)، عامر بن شراحیل شعبی (م ۱۰۴ق)، حسن بصری (م ۱۱۰ق) (برای آگاهی از فهرست کامل راویان حدیث از جابر رجوع کنید به: تهذیب الکمال فی اسماءالرجال، ج۴، ص۴۴۴-۴۴۸؛ جابربن عبدالله الانصاری، ص۱۰۸-۱۱۸)، نیز: اسد بن سعید (الامالی شیخ مفید، ص ۶۹)، ابوحمزه ثمالی (م ۱۵۰ق) (الکافی، ج ۵، ۳۲۴؛ تهذیب الاحکام، ج ۷، ص ۴۰۰)، جابربن یزید جعفی (م ۱۲۸ق) (معانی الاخبار، ص ۵۵؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲۳۲؛ تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۲۶۴)، سلیمان بن قیس یشکری بصری (م قبل از ۸۰ق) (جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۷۲)، سلیمان بن مهران الاعمش (م ۱۴۸ق) (جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۱۰۰)، عکرمة مولی ابن عباس (م ۱۰۷ق) (جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۳۴۷)، زید بن علی بن الحسین علیه‌السلام (م ۷۶ق) (بحارالانوار، ج ۳۶، ص ۳۶۰)، موسی بن عقبة (م ۱۴۱ق) (جامع المسانید، ج ۲۵، ص ۴۴۳)، واثله بن اسقع (م ۸۵ق) (بحارالانوار، ج ۳۶، ص ۳۰۴)، عطیه عوفی (م ۱۱۱ق) (بحارالانوار، ج ۲۷، ص ۲ و ۹ و...)، عبدالرحمن بن جابربن عبدالله انصاری (جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۲۳۸)، عبدالملک بن مروان (م ۸۶ق) (الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۳۴)، حدیث او را می‌نوشتند (تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۱، ص ۲۳۳؛ تقیید العلم، ص ۱۰۴؛ الاصابة فی تمییز الصحابة، ج ۱، ص ۴۳۵) و از وی روایت کرده‌اند. برخی در شمارشی تعداد راویان از جابر را ۱۶۶ نفر ذکر کرده‌اند (رک: جابربن عبدالله انصاری، حیاته و مسنده، ص ۱۱۷-۱۲۵).

---

۱. امام سجاد علیه‌السلام ذیل آیه۵۰ احزاب می‌فرماید: مقصود از زنی مؤمن که خود را به پیامبر ﷺ بخشید، ام شریك است. (رک: طوسی، تبیان، ج ۸، ص ۳۵۲)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

تفسیر قرآن

جابر را از بزرگان تفسیر نامده‌اند (اعیان الشیعه، ج ۴، ص ۴۶). در تفسیر قرآن کریم، از جابر روایات بسیاری نقل شده است (برای نمونه رک: تفسیرالقرآن صنعانی، ج ۱، ص ۸۹، ۱۲۹، ۱۳۱، ج ۲، ص ۲۱۱، ۲۳۱-۲۳۲؛ الجامع لاحکام القرآن، ج ۲، ص ۱۱۲، ۳۰۲، ج ۴، ص ۱۵۵، ۱۶۶). آرای تفسیری جابر درباره برخی آیات قرآن، همسو با دیدگاه تفسیری شیعه است (رک: مجمع البیان، ذیل احزاب / ۳۳؛ نساء / ۲۴). روایتی که امام صادق علیه‌السلام از پدر گرامیشان و از جابربن عبدالله انصاری نقل می‌کنند، رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله به جابر فرمودند که هنگام قرائت سوره حمد در نماز بسم الله الرحمن الرحیم را بخواند (دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۶۱). در ذیل آیه «والسابقون الاولون» (توبه / ۱۰) نخستین مسلمانان را امیرالمومنین و خدیجه بنت خویلد سلام الله علیهما دانسته است (مجمع البیان، ج ۵، ص ۶۵). در آیه «أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ» (هود / ۱۷) شاهد را امیرالمومنین علیه‌السلام دانسته که برای رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله شهادت می‌دهد (مجمع البیان، ج ۵، ص ۱۵۰). این تفسیر را امام باقر و امام رضا علیهماالسلام فرموده‌اند. طبرسی (م ۵۴۶ق) با اسناد خود از جابر و وی از امیرالمومنین علیه‌السلام نقل کرده‌اند (مجمع البیان، ج ۵، ص ۱۵۰). وی در ذیل آیه «وَمَنْ جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلاَّ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (نمل / ۹۰) حدیثی از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل کرده که امت اسلام اگر بغض علی بن ابی طالب علیه‌السلام را داشته باشند با صورت به جهنم خواهند افتاد (مجمع البیان، ج ۷، ص ۴۱۰؛ شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۵۴۹-۵۵۰). جابر مصداق آیه تطهیر (احزاب / ۳۳) را پنج تن آل عبا علیهم‌السلام بیان نموده است (مجمع البیان، ج ۸، ص ۳۵۷؛ شواهد التنزیل، ج ۲، ص ۲۹). در ذیل آیه «وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ» (محمد / ۳۰) روایت کرده که منافقین را در عهد رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله به وسیله بغض آنان نسبت به علی بن ابی طالب علیه‌السلام می‌شناختیم (مجمع البیان، ج ۹، ص ۱۰۶؛ فضائل الصحابه، ج ۲، ص ۶۳۹؛ جامع المسانید، ج ۲۴، ص ۲۳۲).

صحیفه جابر

روش جابر بر نوشتن احادیث بوده است، بنابراین داراي نوشته هایی قابل توجه بوده

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

است که بردیگران قرائت شده و آنان نسخه برداری کرده‌اند.

مهم‌ترین اثری که در منابع از او یاد شده، صحیفه جابر است. این صحیفه را، که نمونه‌ای از کهن‌ترین صورت‌های تدوین حدیث است، سلیمان بن قیس یشکری (م قبل از ۸۰ق) گردآورده، اما به سبب درگذشتِ زود هنگام سلیمان، راویان دیگر بدون قرائت و شنیدن از متن صحیفه نقل کرده‌اند (الکفایة فی علم الروایة، ص۳۹۲). نسخه‌ای از این صحیفه در مجموعه شهید علی پاشا در کتابخانه سلیمانیه استانبول موجود است (استدراکات علی تاریخ التراث العربی، فؤاد سزگین، قسمت علم الحدیث، ص۳۲).

ربیع بن سعید (سعد خزاز جعفي كوفي) از اصحاب امام صادق علیه‌السلام در این باره می‌گوید: خود دیدم جابر نزد عبدا الرحمن بن [عبدالله بن] سابط (م ۱۱۸ق) بر الواحی می‌نوشت (المصنف، ج ۶، ص ۲۲۸؛ تاریخ ابن معین، ج ۱، ص ۳۷۳؛ تقیید العلم، ص ۱۰۹؛ جامع بیان العلم و فضله، ج ۱، ص ۷۲ و ۸۶).

همچنین، عبدالرزاق صنعاني (م ۲۱۱ق) از معمر، خبراز صحیفه جابرمي‌دهد که نزد محدث مشهور، قتاده بن دعامه (م ۱۱۷ق) بوده و از آن مطلب نقل می‌کرده است (تهذیب الکمال، ج ۲۳، ص ۵۰۸). وآن را از سلیمان بن قیس یشکری (م قبل از ۸۰ق) اخذ نموده است (تهذیب الکمال، ج ۲۳، ص ۵۰۸؛ رک: معرفة علوم الحدیث، ص ۱۰۴). یا اینکه صحیفه جابررا نزد قتاده (م ۱۱۷ق) و حسن بصري (م ۱۱۰ق) بردند و برآن دوروایت کردند یا آن را اخذ کردند (سنن الترمذی، ج ۲، ص ۳۸۸؛ معرفة العلوم، ص ۱۱۰). همچنین می‌گویند که صحیفه جابربه روایت از سلیمان یشکري برقتاده قرائت شده بود (مسند ابی الجعد، ص ۱۵۹). وی نیز این کتاب را برسعید بن مسیب (م ۹۴ق) (صحائف الصحابه، ص ۱۳۹) و سفیان بن عیینه (م ۱۹۸ق) (تهذیب الکمال، ج ۲۳، ص ۵۰۸) عرضه کرد.

به هر حال، عرضه صحیفه جابربردیگران، به خوبي از انتشار صحیفه جابرنزد محدثان در دوره تابعان و پس از آن حکایت دارد. احمد بن عبدالرحمن الصویان، ده تن از این افراد را نام می‌برد که افزون برافرادي که نام برده شدند، عبارت‌اند از: ابوسفیان طلحه بن نافع اسکاف الواسطي، شعبي عامربن شراحیل همداني (م ۱۰۳ یا ۱۰۴ق)، ابوبشر، مطرف بن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

عبدالله شخیر(م ۸۶ق)، ثابت بن دینار ابوحمزه ثمالی (م ۱۵۰ق)، مجاهد بن جبر(م ۱۰۴ق) (ابن سعد می‌نویسد: کانوا یرون أن مجاهدا یحدث عن صحیفة جابر. الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۲۰) و معمربن راشد (م ۱۵۳ق) (صحائف الصحابة، ص ۱۳۸-۱۵۷).

برخی از این افراد در روایات غزوات از جابر در اسناد قرار دارند. این امر نشان می‌دهد که این صحیفه می‌توانست مطالب سیره نبوی و یا بخشی از آن باشد. از جمه دلایل این موضوع می‌توان به سندي از جابر اشاره کرد که سید ابن طاووس (م ۶۶۴ق)؛ برای حوادث آخر عمر رسول خدا ﷺ و ماجرای کتاب و دوات برای نوشتن وصیت، از جابر نقل می‌کند و می‌نویسد: «عن رسالة جابربن عبدالله الأنصاري في المتّفق علیه من صحیح مسلم ...» (الیقین، ص ۵۲۱؛ ر.ک: صحیح مسلم، ج ۱۱، ص ۸۹، باب کتاب الوصیة، باب الوقف)

عنوان «عن رسالة جابربن عبدالله الانصاري»، به خوبي نشان از دفتر حدیثي جابر دارد و از ظاهر عبارت آشکار است که این رساله نزد مسلم بوده است و او از آن در کتاب صحیح، در بخش مسند جابر استفاده کرده است.

اقوال تاریخی جابر

جابر به مرجعی مهم برای سیره نبوی و تاریخ صدر اسلام نیز مبدل شد. روایات پرشمار تاریخی به نقل از وی نقل شده است، مانند: المغازی (واقدی، ج ۱، ص ۸۷ و ۲۶۶)، السیرة النبویة (ابن هشام، ج ۳، ص ۲۱۵-۲۱۶ و ۲۲۸)، الطبقات الکبری (ابن سعد، ج ۲، ص ۴۹ و ۶۱)، التاریخ (یحیی بن معین، ج ۲، ص ۷۴-۷۵)، تاریخ الامم و الملوک (طبری، ج ۱، ص ۲۳۱ و ج ۲، ص ۳۰۶). بعلاوه از سوی برخی تابعان مشهور مانند عروة بن زبیر(م ۹۴ق) (الطبقات الکبری، ج ۸، ص ۱۷۹)، ابوسلمة بن عبدالرحمان (م ۹۴ق) (تاریخ الامم و الملوک، ج ۲، ص ۳۰۴)، سعید بن مسیب (م ۹۴ق) و قتادة بن دعامه (م ۱۱۸ق) (المعارف، ص ۱۶۲) به عنوان مرجعی در حل مسائل تاریخی شناخته می‌شد. امام حسین علیه‌السلام در روز عاشورا پس از بیان جایگاه خود نسبت به رسول خدا ﷺ از آنان خواست چنانچه به سخنان او اطمینان ندارند، از اصحابی چون جابربن عبدالله انصاری بپرسند (الارشاد، ج ۲، ص ۹۷).

ابن عقیل عبدالله بن محمد (م بعد از ۱۴۰ق) در این باره می‌گوید: به همراه امام

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

باقر علیه‌السلام نزد جابر می‌رفتیم و از اخبار رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله جویا می‌شدیم و هرچه می‌شنیدیم می‌نوشتیم (معجم الصحابه، ج ۱، ص ۴۴۴-۴۴۵).

در میان راویان و شاگردان جابر که سیره نبوی را از وی دریافت و گزارش می‌کردند، شمار قابل توجهی از صحابه، فرزندان و نوادگان آنان بودند که گویای آگاهی فراوان جابر از حوادث و اخبار سیره است؛ به گونه‌ای که وی مرجع و استادی برای صحابه و فرزندان و نوادگان آنان شده بود که خود و یا پدران ایشان در رویدادهای دوران رسالت بوده‌اند.

برخی از راویان او، از سیره گویان و سیره نویسان مشهور هستند که می‌توان شرحبیل بن سعد مدنی (م ۱۲۳ق)؛ عاصم بن عمربن قتاده (م ۱۲۰ق) و شعبی ابوعمرعامربن شراحیل کوفی (م ۱۰۳ یا ۱۰۴ق) را در این میان نام برد (در ادامه اشاره می‌شود).

مقایسه گزارش‌های جابر با صحابه و در مرحله بعد تابعین، به خوبی پیشگامی جابر و ممتاز بودن او را به عنوان یك متخصص سیره نبوی نشان می‌دهد. برخی معتقدند این تخصص، ناشی از سه امر است: ۱. صحابی و مدنی بودن جابر، ۲. وقوع حوادث ده سال عصر رسالت در مدینه و اطراف آن و حضور فعال جابر در حوادث، ۳. دشمنی و تلاش مغرضانهٔ حاکمان اموی و علمای همسو با آنان چون عروه، با بنی هاشم و انصار در عرصه سیره نبوی و مقابلهٔ انصار با این سیاست. بنابراین در دو بخش سیره گویی و سیره نویسی، از نظر قدمت و اعتبار، کسی به رتبه جابر نمی‌رسد حتی عایشه. بخش نخست یعنی سیره گویی از روایات او به خوبی آشکار است و بخش دوم نیز روایات متعدد، حاکی و گویای داشتن نوشته‌هایی در سیره برای جابر است (رک: شیعه پیشگام در سیره نگاری، جایگاه جابربن عبدالله انصاری در سیره نگاری، مطالعات تاریخ اسلام، شماره ۱۹).

وی همچون محدثی آشنا به قواعد، راستگویی و امانت داری بدون حب و بغض را در نقل اخبار سیره رعایت کرده و شواهد متعدد و اعتماد سیره نویسان بعدی به تمام روایات جابر، گویای این مطلب است. ابن اثیر ذیل حدیث «اهتز عرش الرحمن لموت سعد بن معاذ»، و ادعای برخی از خزرجی‌ها مبنی بر تحریف این حدیث از اصل آن یعنی «اهتر السریر...»، گوید: «جابر، آن را ناشی از دشمنی این دو گروه دانسته است و با اینکه خود

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۶، پاییز ۱۴۰۱

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

خزرجی است، اما نظر اوسی‌ها را تایید کرده است» (اسد الغابه، ج ۱، ص ۴۹۳).

البته جابر در باب اخلاق نیز روایاتی از رسول خدا ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام نقل کرده که مورد توجه منابع شیعه و سنی قرار گرفته است. مانند روایاتی از رسول خدا ﷺ در توصیف نزدیکترین افراد به ایشان در قیامت (الغایات، ص ۲۰۳؛ الامالی شیخ مفید، ص ۶۶-۶۷)، از امیرالمومنین علیه‌السلام در شمارش قوام دین و دنیا (نهج البلاغة، ص ۵۴۱)، از امام حسن مجتبی علیه‌السلام در شمارش مکارم اخلاق (تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۲۶) و... .

ایشان در باب دعا و عبادات نیز نیز روایاتی از رسول خدا ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام نقل کرده‌اند (رک: عده الداعی، ص ۴۷ و ۳۱؛ شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۹۶-۱۹۷؛ مکارم الاخلاق، ج ۲، ص ۱۳۸ و... .). که نشان از جامعیت وی در کنار علوم ذکر شده دارد.

منابع

قرآن کریم
نهج البلاغة
ابن ابی داوود، عبدالله، المصاحف، قاهره، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.
ابن ابی شیبه، المصنف، تحقیق حمام سعید محمد، دارالفکر، بیروت، لبنان، ۱۴۲۹ ق.
ابن اثیر، علي بن محمد، اسدالغابه في معرفة الصحابه، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و دیگران، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
ابن اشعث کوفی، الاشعثیات (الجعفریات)، چاپ سنگی، تهران: مکتبة نینوی الحدیثه، بی‌تا.
ابن بابویه، عیون اخبار الرضا، بیروت، چاپ حسین اعلمی، ۱۴۰۴ق /۱۹۸۴م.
ابن بابویه، محمد بن علی، الأمالي، کتابچی، تهران، ۱۳۷۶ ش، ششم.
ابن بابویه، معانی الاخبار، چاپ علی‌اکبر غفاری، قم، ۱۳۶۱ش.
ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، ۱۴۰۴ق.
ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، قم، چاپ علی‌اکبر غفاری، ۱۳۶۳ش.
ابن حجر عسقلانی، الاصابة فی تمییز الصحابة، بیروت، چاپ علی محمد بجاوی، ۱۴۱۲ق /۱۹۹۲م.
ابن حنبل، مسند الامام احمدبن حنبل، بیروت، دارصادر، بی‌تا.
ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، دعائم الإسلام، تحقیق فیضی، آصف، مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام، قم، ۱۳۸۵ ق، دوم.
ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، بیروت، دار صادر.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

ابن شهرآشوب، مناقب آل ابی طالب، قم: چاپ هاشم رسولی محلاتی، بی‌تا.
ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق، بجاوی، علي محمد، دار الجیل، لبنان، بیروت، اول، ۱۹۹۲م، ۱۴۱۲ق.
ابن عبدالبر، جامع بیان العلم و فضله، جامع بیان العلم و فضله، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۳۹۸ق.
ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، بیروت، چاپ علی شیری، ۱۴۲۱،۱۴۱۵ق /۱۹۹۵-۲۰۰۰م.
ابن قاسم، عبدالرحمان، المدونة الکبری، قاهره، ۱۳۲۴-۱۳۲۵ق.
ابن قتیبه، عبدالله، المعارف، به کوشش ثروت عکاشه، قاهره، ۱۹۶۰م.
ابن قیم جوزیه، اعلام الموقعین عن رب العالمین، بیروتف چاپ طه عبدالرؤف سعد، ۱۹۷۳م.
ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، جامع المسانید و السنن الهادي لاقوم سنن، مصحح قلعجي، عبدالمعطي امین، ۲۰۰۲ م، دارالفکر؛ دارالکتب العلمیه.
ابن معین، تاریخ ابن معین، تحقیق احمد محمد نور سیف، مکه مکرمه، دارالمأمون للتراث، بی تا.
ابن منذر، محمد، الاوسط، به کوشش صغیراحمد محمد حنیف، ریاض، ۱۴۰۵ق.
ابن هشام، عبدالملک، السیرة النبویة، به کوشش مصطفی سقا و دیگران، قاهره، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۵م.
ابن همام اسکافی، التمحیص، قم، مدرسة الامام المهدی علیه‌السلام.
ابوجعفراحمد بن محمد بن عیسی الاشعری القمی، النوادر، مدرسه امام مهدی عج، قم، ایران.
ابوجعفرمحمد بن الحسن الطوسی، الأمالي، تحقیق مؤسسة البعثة، دار الثقافة، قم، ۱۴۱۴ ق، اول.
ابوجعفرمحمد بن الحسن الطوسی، تهذیب الأحکام، تحقیق خرسان، حسن الموسوی، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق، چهارم.
ابومحمد جعفربن احمد القمی الرازی، الغایات، مجمع البحوث الاسلامیة، مشهد، ایران.
ابونضرمحمد بن مسعود بن عیاشی (عیاشی)، تفسیرالعیاشی، المکتبة العلمیة الاسلامیة، تهران، ایران.
ابواسحاق شیرازی، ابراهیم، طبقات الفقهاء، به کوشش خلیل میس، بیروت، دار القلم.
ابوالموید الوفق بن احمد اخطب خوارزم معروف به خوارزمی، مکتبه نینوی الحدیثة، تهران، ایران.
ابوجعفرمحمد بن الحسن الطوسی، الغیبة، مکتبة الصدوق، طهران، بی تا، ایران.
ابوجعفرمحمد بن حسن الطوسی، التبیان، به کوشش العاملي، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
ابوجعفرمحمد بن حسن الطوسی، الخلاف، به کوشش محمد مهدی نجف و دیگران، قم، ۱۴۱۷ق.
ابوعبدالله الحاکم النیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، دارالمعرفة، بیروت، لبنان.
ابوعبدالله الحاکم النیشابوری، معرفة علوم الحدیث و کمیّة أجناسه، دار ابن حزم، بیروت، لبنان، اول، ۱۴۲۴ ق.
ابوعبدالله علوی، محمد، الاذان، به کوشش یحیی عبدالکریم فضیل، دمشق، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م.
احمد بن حنبل، فضائل الصحابه، تحقیق عباس، وصي الله بن محمد، دار ابن الجوزي، مصر، قاهره، چهارم، ۱۴۳۰ق.
احمد بن علی خطیب بغدادی، الرّحلة فی طلب الحدیث، بیروتف چاپ نورالدین عتر، ۱۳۹۵ق /۱۹۷۵ م.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

احمد بن علی خطیب بغدادی، تقیید العلم، بیروت، چاپ یوسف عش، ۱۹۷۴م.
احمد بن علی خطیب بغدادی، کتاب الکفایة في علم الروایة، مطبعة مجلس. دائرة المعارف العثمانیة، اول، هند ـ حیدرآباد، ۱۳۵۷ ق.
احمد بن فهد حلی، عده الداعی، دارالکتاب الاسلامی، قم، ایران.
احمد بن محمد برقی، کتاب الرجال، تهران، ۱۳۸۳ق.
احمد بن محمد بن عیسی، النوادر، قم، ۱۴۰۸ق.
احمد بن یحیی بلاذری، انساب الاشراف، دارالمعارف، مصر.
بغوی، عبدالله بن محمد، معجم الصحابه، تحقیق محمد الامین الجکنی، کویت، مکتبة دار البیان، بی تا.
ترمذی، محمد بن عیسی، الجامع الصحیح وهوسنن الترمذي، تحقیق احمد محمد شاکر، دار الحدیث، قاهره، مصر، اول، ۱۴۱۹ ق یا ۱۹۹۹ م.
حسکانی، شواهد التنزیل، موسسه اعلمی، بیروت، لبنان.
حسین واثقی، جابربن عبدالله انصاری حیاته و مسنده، بوستان کتاب، دوم، ۱۸۹ ش، قم، ایران.
حمیری، عبدالله، قرب الاسناد، به کوشش مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام، قم، ۱۴۱۳ق.
خیرالدین زرکلی، الاعلام، بیروت، ۱۹۸۶ق.
دکترموسی بن علی بن محمد الامیر، جابربن عبدالله انصاری و فقهه، لبنان، بیروت، ۱۴۲۱ ق، بی نا.
ذهبي، ابوعبدالله شمس الدین محمد، سیرأعلام النبلاء، قرن ۸ ق، موسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۱۳ ق، التاسعة، شعیب الأرناؤوط، محمد نعیم العرقسوسي.
ذهبی، ابوعبدالله شمس الدین محمد، قرن ۸، تذکرة الحفاظ، بیروت، دارإحیاء التراث العربي.
رضی الدین بن طاووس، رساله عدم المضایقة، موسسة آل البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، قم، ایران.
سالم بن ابی جعد، مسند ابی الجعد، بی جا، بی نا، بی تا.
سید ابن طاووس، علی بن موسی، الیقین، تحقیق انصاري، قم، مؤسسه دارالکتاب، ۱۴۱۳ ق.
سید ابوالقاسم خویی، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، م ۱۴۱۳ ق، بی جا، بی نا، ۱۴۱۳ ق.
سید محسن امین، اعیان الشیعة، دار التعارف للمطبوعات، تحقیق سید حسن امین، بیروت ـ لبنان، اول، ۱۴۰۳ ق.
سید مرتضی، علی، الانتصار، قم، ۱۴۱۵ق.
سید مرتضی عسکری، احادیث ام المومنین عائشه، مجمع علمی اسلامی، اول، ۱۴۱۸ ق، تهران، ایران.
شافعی، محمد، الام، بیروت، دارالمعرفه.
شعیری، جامع الاخبار، منشورات الرضی، قم، ایران.
شیخ مفید، محمد بن محمد النعمان، الامالی، الموتر العالمی لالفیه لشیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، قم، ایران.
شیخ مفید، محمد بن محمد النعمان، السمائل الصاغانیة، الموتر العالمی لالفیه لشیخ مفید، ۱۴۱۳ ق، قم، ایران.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

شیخ مفید، محمد بن محمد النعمان، خلاصة الایجاز، الموتر العالمی لالفیه لشیخ مفید،۱۴۱۳ ق، قم، ایران.
الصویان، احمد بن عبدالرحمن، صحائف الصحابه، به کوشش سعدی الهاشمی مسفرالدمینی، بی جا، بی نا، ۱۴۱۰ ق.
طبرسی ابوالنصرفضل بن حسن، مکارم الخلاق، جامعه مدرسین، قم، ایران.
طبرسی، مجمع البیان، تصحیح علامه شعرانی، مکتبه اسلامیظ، تهران، ایران.
طحاوی، احمد، اختلاف العلماء، متن مختصر، به کوشش عبدالله نذیر احمد، بیروت، ۱۴۱۷ق.
عبدالحسین امینی، الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب، قم، ۱۴۱۶-۱۴۲۲ق /۱۹۹۵-۲۰۰۲م.
عبدالرزاق بن همام صنعانی، تفسیرالقرآن، ریاض: چاپ مصطفی مسلم محمد، ۱۴۱۰ق /۱۹۸۹م.
علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه، بنی هاشمی، تبریز، ایران.
فضل بن شاذان نیشابوری، الایضاح، م ۲۶۰ ق، موسسه چاپ و نشر، دانشگاه تهران، ایران.
فقه الرضا علیه‌السلام، مشهد، ۱۴۰۶ق.
الکافی، ابوجعفرمحمد بن یعقوب کلینی، دارالتعارف، بیروت، لبنان.
مالک بن انس، موطأ، م ۱۷۹ق، تحقیق عبداللطیف، عبدالوهاب، جمهوریة مصرالعربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلي للشئون الاسلامیة، مصر ـ قاهره، اول، ۱۹۹۴م، ۱۴۱۴ق.
محمد باقرمجلسی، بحارالانوار الجامعة لدرر الاخبار، م ۱۱۱۱ ق، موسسه الوفاء، بیروت.
محمد بن اسماعیل مازندرانی حائری، معروف به ابوعلی حائری، منتهی المقال في أحوال الرجال، م۱۲۱۶ق، مؤسسة آل البیت علیهم‌السلام لإحیاء التراث، اول، قم، ایران، ۱۴۱۶ ق.
محمد بن جریرطبری، تاریخ الامم و الملوک، بیروت، ۱۴۰۵ق.
محمد بن علی بن ابراهیم الاحسائی معروف به ابن ابی الجمهور، عوالی اللآلی، مطبعهة سید الشهدا علیه‌السلام، قم، ایران.
محمدبن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ناصرخسرو، تهران، ایران، ۱۳۶۳، اول.
محمدبن حسن صفار قمی، بصائرالدرجات فی فضائل آل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله، قم، چاپ محسن کوچه باغی تبریزی، ۱۴۰۴ق.
مروزی، محمد، اختلاف العلماء، به کوشش صبحی سامرایی، بیروت، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م.
مسلم بن حجاج، صحیح، به کوشش محمد فؤاد عبدالباقی، قاهره، ۱۹۵۵م.
مفید، محمد بن محمد نعمان، الارشاد، قم، ۱۴۱۳ق.
نجم عبدالرحمان خلف، استدراکات علی تاریخ التراث العربی لفؤاد سزگین فی علم الحدیث، بیروت: ۱۴۲۱ق /۲۰۰۰م.
واقدی، محمد، المغازی، به کوشش مارسدن جونز، لندن، ۱۹۶۶م.
وهبی سلیمان غاوجی، جابربن عبد الله صحابی إمام وحافظ فقیه، دار القلم، دمشق، ۱۹۸۸ م.
وهبی سلیمان غاوجی، جابربن عبد الله صحابی إمام وحافظ فقیه، دارالقلم، دمشق، ۱۹۸۸ م.
یحیی بن معین، التاریخ، روایت دوری، به کوشش احمد محمود نور سیف، مکه، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۹م.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

یعقوبی، احمد، التاریخ، بیروت، ۱۳۹۷ق / ۱۹۶۰م.
یعقوبی، تاریخ، دار صادر، اول، بیروت، لبنان.
یوسف بن عبدالرحمان مزّی، تهذیب الکمال فی اسماءالرجال، بیروت، چاپ بشار عواد معروف، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۲م.

مقالات

محمد رضا هدایت پناه، سیره‌نگاری جابربن عبدالله انصاری؛ شفاهی یا مکتوب؟، مجله تاریخ اسلام، دوره ۲۱، تابستان ۹۹؛
محمدرضا هدایت پناه، شیعه پیشگام در سیره نگاری جایگاه جابربن عبداله انصاری در سیره نگاری، مطالعات تاریخ اسلام، زمستان ۱۳۹۲، شماره ۱۹.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.76.4.5]